KOREYS VA O‘ZBEK TILLARIDA HURMAT KATEGORIYASINING IFODALANISHI

Qo‘chqorova Jasmina
Toshkent kimyo xalqaro universiteti
Samarqand filiali
Koreys filologiya yonalish
Tel:+998943450885

Annotatsiya. Mazkur maqolada koreys va o‘zbek tillarida hurmat kategoriyasining lingvistik xususiyatlari, uning grammatik, leksik va pragmatik vositalar orqali ifodalanishi qiyosiy tahlil qilinadi. Har ikki tilda hurmat tushunchasining milliy-madaniy asoslari, ijtimoiy munosabatlar bilan bog‘liqligi, yosh, mavqe, qarindoshlik va muloqot vaziyatining nutqiy tanlovga ta’siri yoritiladi. Koreys tilidagi hurmat darajalari, fe’l shakllari, murojaat birliklari hamda o‘zbek tilidagi siz olmoshi, ko‘plik shakli, hurmat ma’nosini ifodalovchi qo‘shimchalar va leksik birliklar o‘zaro qiyoslanadi.

Kalit so‘zlar: hurmat kategoriyasi, koreys tili, o‘zbek tili, nutq etiketi, xushmuomalalik, sotsiolingvistika, pragmatika, murojaat shakllari, grammatik vositalar, milliy-madaniy xususiyatlar.

Kirish. Til insonlar o‘rtasidagi aloqa vositasi bo‘lish bilan birga, jamiyatning madaniy qadriyatlari, ijtimoiy munosabatlari va milliy tafakkurini aks ettiruvchi muhim hodisadir. Har bir tilda so‘zlovchining suhbatdoshga bo‘lgan munosabati, uning yoshi, ijtimoiy mavqei va muloqot vaziyatiga nisbatan qarashlari turli lingvistik vositalar orqali namoyon bo‘ladi. Ana shunday hodisalardan biri hurmat kategoriyasi hisoblanadi.

Hurmat kategoriyasi tilshunoslikda so‘zlovchining suhbatdoshga yoki nutqda tilga olinayotgan shaxsga nisbatan ehtiromi, ijtimoiy masofani saqlashi va muayyan muomala me’yorlariga rioya qilishini ifodalovchi lingvistik-pragmatik kategoriya sifatida o‘rganiladi. Mazkur kategoriya, ayniqsa, koreys va o‘zbek tillarida alohida ahamiyatga ega. Chunki har ikki xalqning an’anaviy madaniyatida kattalarga ehtirom ko‘rsatish, oilaviy munosabatlarni qadrlash va muomala odobiga rioya qilish muhim ijtimoiy qadriyatlar sirasiga kiradi.

Koreys tilida hurmat kategoriyasi grammatik tizim bilan uzviy bog‘langan bo‘lib, fe’l shakllari, maxsus leksik birliklar, murojaat vositalari va gap yakunlari orqali ifodalanadi. O‘zbek tilida esa hurmat, asosan, kishilik olmoshlari, fe’lning shaxs-son shakllari, murojaat birliklari, maxsus leksik vositalar va nutqiy formulalar orqali namoyon bo‘ladi.

Mavzuning dolzarbligi koreys va o‘zbek tillarining qiyosiy o‘rganilishi, tarjima jarayonida hurmat ma’nolarini to‘g‘ri yetkazish hamda turli madaniyat vakillari o‘rtasidagi samarali muloqotni ta’minlash zarurati bilan belgilanadi. Maqolaning maqsadi koreys va o‘zbek tillarida hurmat kategoriyasining ifodalanish usullarini aniqlash, ularning o‘xshash va farqli jihatlarini qiyosiy tahlil qilish hamda mazkur hodisaning lingvistik va madaniy asoslarini yoritishdan iborat.

Tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy-chog‘ishtirma va kontekstual tahlil usullaridan foydalanildi. Tahlil obyekti sifatida koreys va o‘zbek tillaridagi hurmat ma’nosini ifodalovchi grammatik shakllar, leksik birliklar hamda nutqiy formulalar olindi.

Hurmat kategoriyasining nazariy-lingvistik asoslari. Hurmat kategoriyasi tilning ijtimoiy vazifasi bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan hodisalardan biridir. U so‘zlovchining suhbatdoshga yoki boshqa shaxsga nisbatan munosabatini ifodalash bilan birga, jamiyatda qabul qilingan odob-axloq me’yorlarini ham aks ettiradi. Tilshunoslikda bu hodisa hurmat ifodalash, xushmuomalalik, nutq etiketi va ijtimoiy deiksis kabi tushunchalar bilan aloqador holda o‘rganiladi.

Hurmat kategoriyasini faqat grammatik shakllar yig‘indisi sifatida talqin qilish yetarli emas. Chunki muayyan shaklning tanlanishi ko‘pincha muloqot ishtirokchilarining o‘zaro munosabati, ijtimoiy mavqei, yoshi, tanishlik darajasi va nutq vaziyatiga bog‘liq bo‘ladi. P. Braun va S. Levinson tomonidan ishlab chiqilgan xushmuomalalik nazariyasi hurmat kategoriyasining pragmatik xususiyatlarini izohlashda nazariy asoslardan biri bo‘lib xizmat qiladi.

Koreys va o‘zbek tillarida hurmat kategoriyasining muhim umumiy xususiyati shundan iboratki, hurmat ko‘pincha tilga olinayotgan shaxsning yoshi va ijtimoiy mavqei bilan bog‘liq bo‘ladi. Har ikki tilda ham kattalarga murojaat qilish, ustozlarni e’zozlash, qarindoshlik munosabatlarini ifodalash va rasmiy vaziyatlarda muayyan nutqiy me’yorlarga rioya qilish muhim hisoblanadi.

Shunga qaramay, bu tillarda hurmat kategoriyasining grammatiklashuv darajasi bir xil emas. Koreys tilida hurmat munosabatlari fe’l negiziga qo‘shiladigan maxsus grammatik ko‘rsatkichlar va gap yakunidagi shakllar orqali tizimli ifodalanadi. O‘zbek tilida esa hurmatning asosiy vositalari siz olmoshi, fe’lning ko‘plik shakli, murojaat birliklari va leksik vositalar hisoblanadi.

Koreys tilida hurmat kategoriyasining ifodalanishi. Koreys tilida gap yakunidagi grammatik shakllar so‘zlovchining suhbatdosh bilan munosabatini ifodalashda muhim ahamiyatga ega. Bunday shakllar nutq uslubi yoki gap yakuni darajalari sifatida tavsiflanadi. Ularning tanlanishi rasmiylik, ijtimoiy masofa, yaqinlik va muloqot vaziyatiga bog‘liq.

Masalan, koreys tilidagi 먹다 (meokda) fe’li “yemoq” ma’nosini bildiradi. Ushbu fe’l turli nutqiy vaziyatlarda quyidagicha qo‘llanishi mumkin:

• 먹어 (meogeo) — norasmiy shakl, yaqin kishilar o‘rtasidagi muloqotda ishlatiladi.

• 먹어요 (meogeoyo) — muloyim va kundalik muloqotda keng qo‘llanadigan shakl.

• 먹습니다 (meokseumnida) — rasmiy vaziyatlarda, masalan, ma’ruza, xizmat yoki rasmiy axborot berishda qo‘llanadi.

Ushbu shakllar orasidagi farq faqat grammatik tuzilish bilan belgilanmaydi. Ular nutqning rasmiylik darajasi va so‘zlovchining suhbatdosh bilan munosabatini ham ifodalaydi.

Koreys tilida gapda tilga olinayotgan shaxsga hurmat ko‘rsatish uchun fe’l negiziga -(으)시- (-eu-si-) hurmat ko‘rsatkichi qo‘shilishi mumkin. Bu ko‘rsatkich, odatda, gapning egasi bo‘lgan shaxsga nisbatan ehtiromni ifodalaydi.

Masalan: 가다 (gada) — bormoq; 가시다 (gasida) — bormoq, hurmat shaklida; 선생님이 가세요 (seonsaengnimi gaseyo) — Ustoz boryaptilar.

Koreys tilida hurmatning leksik ifodalanishi ham muhim ahamiyatga ega. Ayrim so‘zlar oddiy va hurmat shakllarida farqlanadi. Masalan, quyidagi jadvalda bir nechta misol keltirilgan:

Oddiy shakl	**Hurmat shakli**	**O‘zbekcha ma’nosi**
먹다 (meokda)	드시다 (deusida)	yemoq
자다 (jada)	주무시다 (jumusida)	uxlamoq
있다 (itda)	계시다 (gyesida)	bo‘lmoq, mavjud bo‘lmoq

말하다 (malhada)	말씀하시다 (malsseumhasida)	gapirmoq
집 (jip)	댁 (daek)	uy

Mazkur birliklar hurmatning koreys tilida nafaqat grammatik, balki lug‘aviy darajada ham shakllanganini ko‘rsatadi. Bunday so‘zlarni o‘zaro almashtirib qo‘llash har doim ham mumkin emas, chunki ularning ishlatilishi muayyan grammatik va pragmatik qoidalarga bog‘liq.

Koreys tilida murojaat birliklari ham hurmat kategoriyasining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Masalan, 선생님 (seonsaengnim) — “ustoz”, 교수님 (gyosunim) — “professor”, 할아버지 (harabeoji) — “bobo”, 할머니 (halmeoni) “buvi” kabi so‘zlar shaxsning ijtimoiy yoki qarindoshlik maqomini bildiradi. Bundan tashqari, koreys tilida shaxsning ismi yoki familiyasiga muayyan qo‘shimcha va unvonlarni biriktirish orqali murojaatning maqomi belgilanadi. -님 (-nim) qo‘shimchasi hurmat ifodalovchi birliklarda uchraydi. U kasb, lavozim yoki ayrim murojaat shakllariga qo‘shilib, ehtirom ma’nosini kuchaytiradi.

Umuman olganda, koreys tilida hurmat kategoriyasi ko‘p qatlamli tizimni tashkil etadi. Unda fe’l shakllari, gap yakunlari, leksik birliklar va murojaat vositalari bir-biri bilan uyg‘unlashib, muloqotning ijtimoiy mazmunini yuzaga chiqaradi.

O‘zbek tilida hurmat kategoriyasining ifodalanishi. O‘zbek tilida hurmatning eng asosiy grammatik vositalaridan biri siz kishilik olmoshidir. Mazkur olmosh bir kishiga nisbatan qo‘llanganda, odatda, hurmat, ehtirom yoki ijtimoiy masofani saqlash ma’nosini anglatadi. Masalan: “Sen qayerda ishlaysan?” va “Siz qayerda ishlaysiz?” Ushbu gaplarda mazmun jihatidan muhim farq mavjud emas. Biroq

ikkinchi gapda siz olmoshi va ishlaysiz fe'l shakli orqali suhbatdoshga nisbatan hurmat ifodalanadi. O'zbek tilida siz olmoshining hurmat ma'nosida qo'llanishi ko'pincha katta yoshdagi kishilar, ustozlar, rahbarlar va notanish shaxslar bilan muloqotda kuzatiladi. Shu bilan birga, uning tanlanishi faqat yosh yoki lavozim bilan belgilanmaydi; ayrim vaziyatlarda u o'zaro hurmatni, rasmiylikni yoki suhbatdosh bilan muayyan masofani saqlashni ham bildiradi. Fe'l shakllari orqali hurmat ifodalash. O'zbek tilida bir kishiga nisbatan hurmat bildirilganda fe'lning ko'plik shakli qo'llanishi mumkin. Bunda grammatik ko'plik shakli semantik jihatdan bitta shaxsga nisbatan hurmat ma'nosini ifodalaydi. Masalan: "U keldi"; "U keldilar"; "Siz keldingiz". Birinchi gapda oddiy xabar berilgan. Ikkinchi gapda -lar qo'shimchasi bir kishiga nisbatan hurmat ma'nosini bildirishi mumkin. Uchinchi gapda esa siz olmoshi va fe'lning ikkinchi shaxs ko'plik shakli suhbatdoshga hurmat ifodalaydi. Shuni ta'kidlash lozimki, -lar qo'shimchasining vazifasi faqat hurmat bildirish bilan cheklanmaydi. U o'zining asosiy grammatik vazifasida ko'plikni anglatadi. Hurmat ma'nosi esa kontekst va nutq vaziyatiga qarab yuzaga chiqadi. Masalan, "Dadam keldilar" gapida -lar qo'shimchasi otaga nisbatan ehtiromni bildiradi.

Leksik birliklar va murojaat shakllari. O'zbek tilida hurmat kategoriyasining ifodalanishida ustoz, domla, janob, xonim, opa, aka, amaki, xola, otaxon, onaxon kabi murojaat birliklari muhim ahamiyatga ega. Ushbu so'zlar shaxsning yoshi, ijtimoiy mavqei yoki qarindoshlik munosabatlarini aks ettirish bilan birga, hurmat ma'nosini ham ifodalashi mumkin. Masalan, "Ustoz, savolim bor edi" jumlasida ustoz murojaat birligi suhbatdoshning ta'lim beruvchi yoki bilimli shaxs sifatidagi mavqeini e'tirof etadi. "Otaxon, yordam kerakmi?" jumlasida esa otaxon so'zi katta yoshdagi kishiga nisbatan ehtiromni anglatadi. Hurmatning leksik ifodalanishida marhamat, iltimos, rahmat, uzr, kechirasiz kabi so'zlar ham faol qo'llanadi. "Iltimos, bir daqiqa kutib turing" jumlasida iltimos shakli topshiriqni muloyim tarzda ifodalaydi. "Kechirasiz, savol bersam maylimi?" gapida esa uzr so'rash birligi nutq

odobiga rioya qilinayotganini bildiradi. Bundan tashqari, o‘zbek tilida hurmat ba’zan bevosita ifodalanmasdan, gapning umumiy tuzilishi va ohangi orqali ham namoyon bo‘ladi. Masalan, “Derazani yoping” o‘rniga “Derazani yopib qo‘ya olasizmi?” shaklidan foydalanish mumkin. Bunda so‘zlovchi o‘z talabini yumshatadi va suhbatdoshga hurmat ko‘rsatadi.

Koreys va o‘zbek tillarida hurmat kategoriyasining qiyosiy tahlili. Koreys va o‘zbek tillarida hurmat kategoriyasining ifodalanishini qiyoslash ushbu tillarning grammatik imkoniyatlari va milliy-madaniy xususiyatlarini chuqurroq tushunishga yordam beradi. Har ikki til hurmatni ifodalash uchun turli vositalardan foydalansa-da, ularning umumiy kommunikativ maqsadi suhbatdosh yoki nutqda tilga olinayotgan shaxsga nisbatan munosabatni bildirishdan iborat.

Birinchidan, har ikki tilda hurmatning tanlanishi ijtimoiy omillarga bog‘liq. Yosh, mavqe, qarindoshlik munosabatlari, tanishlik darajasi va muloqot vaziyati nutqiy shakllarning tanlanishiga ta’sir ko‘rsatadi. Koreys tilida yoshi katta yoki yuqori mavqega ega shaxs bilan muloqotda hurmat shakllaridan foydalanish muhim bo‘lsa, o‘zbek tilida ham kattalarga va ustozlarga siz deb murojaat qilish hamda hurmat bildiruvchi fe’l shakllarini qo‘llash odatiy hisoblanadi.

Ikkinchidan, ikki tilda hurmatning grammatik ifodalanish darajasi farq qiladi. Koreys tilida fe’l negiziga qo‘shiladigan -(으)시- ko‘rsatkichi gapning egasiga hurmatni ifodalaydi. Bundan tashqari, gap yakunidagi shakllar suhbatdoshga nisbatan rasmiylik va muloyimlik darajasini belgilaydi. O‘zbek tilida esa hurmatning asosiy grammatik vositalari siz olmoshi, ikkinchi shaxs ko‘plik shaklidagi fe’llar va ayrim holatlarda -lar qo‘shimchasidir.

Uchinchidan, leksik vositalar har ikki tilda muhim o‘rin tutadi. Koreys tilida 먹다 va 드시다, 자다 va 주무시다 kabi oddiy hamda hurmat shakllarining mavjudligi kuzatiladi. O‘zbek tilida esa yemoq, uxlamoq singari fe’llar odatda

alohida hurmat shakliga ega bo‘lmaydi; hurmat ko‘proq gap tarkibi, murojaat birliklari va boshqa grammatik vositalar yordamida ifodalanadi.

To‘rtinchidan, murojaat shakllarida ham o‘xshashliklar va farqlar mavjud. Koreys tilida kasb va lavozim nomlariga hurmat bildiruvchi qo‘shimchalar qo‘shilishi mumkin. O‘zbek tilida esa ustoz, domla, janob, xonim, aka, opa kabi so‘zlar murojaatning hurmat darajasini belgilashda faol ishlatiladi.

Quyidagi jadvalda ikki tilning asosiy xususiyatlari umumlashtirilgan:

Qiyoslash mezoni	**Koreys tili**	**O‘zbek tili**
Suhbatdoshga hurmat	Gap yakuni shakllari va nutq uslublari	Sen/siz olmoshlari, muloyim gap shakllari
Uchinchi shaxsga hurmat	-(으)시- ko‘rsatkichi	Fe’lning hurmat ma’nosidagi ko‘plik shakli, -lar
Leksik hurmat	드시다, 주무시다, 계시다 kabi birliklar	Ustoz, domla, otaxon, onaxon kabi birliklar
Murojaat vositalari	선생님, 교수님 kabi shakllar	Ustoz, domla, janob, xonim, aka, opa
Nutqning rasmiylik darajasi	Gap yakuni shakllarida tizimli ifodalanadi	Olmoshlar, fe’l shakllari, leksik vositalar va gap tuzilishi orqali ifodalanadi

Ijtimoiy omillar	Yosh, maqom, yaqinlik va vaziyat	Yosh, maqom, qarindoshlik va vaziyat
Hurmatning pragmatik ifodasi	Grammatik va leksik vositalarning uyg‘unligi	Grammatik, leksik va nutqiy vositalarning uyg‘unligi

Jadvaldan ko‘rinadiki, koreys tilida hurmat kategoriyasi grammatik jihatdan ko‘proq tizimlashgan. O‘zbek tilida esa hurmatning ifodalanishi grammatik vositalar bilan bir qatorda leksik tanlov va nutq vaziyatiga ham kuchli bog‘liq.

Mazkur farqlar tarjima jarayonida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Koreys tilidagi hurmat ko‘rsatkichlarini o‘zbek tiliga so‘zma-so‘z tarjima qilish har doim ham tabiiy natija bermaydi. Masalan, 선생님이 오셨어요 (seonsaengnimi osyeosseoyo) jumlasini o‘zbek tiliga “Ustoz keldilar” deb tarjima qilish mumkin. Bunda koreys tilidagi 선생님 so‘zi va fe’l tarkibidagi hurmat ko‘rsatkichi o‘zbek tilidagi murojaat hamda fe’lning hurmat shakli orqali ifodalanadi.

Xuddi shuningdek, o‘zbek tilidagi “Siz choy ichasizmi?” jumlasi koreys tiliga vaziyatga qarab turlicha tarjima qilinishi mumkin. Kundalik muloyim muloqotda 차 드실래요? (cha deusillaeyo? — Choy ichasizmi?) kabi shakl qo‘llanishi mumkin. Bunda koreys tilidagi 드시다 fe’li suhbatdoshga hurmatni ifodalovchi leksik vosita hisoblanadi.

Hurmat kategoriyasini o‘rganish madaniyatlararo muloqot uchun ham ahamiyatlidir. Koreys tilida noto‘g‘ri nutq darajasini tanlash ayrim vaziyatlarda qo‘pol yoki noo‘rin taassurot uyg‘otishi mumkin. O‘zbek tilida ham suhbatdoshga nisbatan mos bo‘lmagan olmoshni qo‘llash yoki buyruqni haddan tashqari keskin ifodalash muloqotning samimiyligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Shu bilan birga, hurmat shakllarining qo‘llanishi barcha vaziyatlarda mutlaq bir xil bo‘lmaydi. Har ikki tilda zamonaviy ijtimoiy munosabatlar, avlodlararo farqlar va muloqotning norasmiy shakllari nutq me’yorlariga ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli hurmat kategoriyasini real nutq amaliyoti va kontekst bilan bog‘liq holda o‘rganish maqsadga muvofiqdir.

Xulosa. Koreys va o‘zbek tillarida hurmat kategoriyasining ifodalanishini qiyosiy o‘rganish ushbu tillarning grammatik tuzilishi, ijtimoiy vazifalari va milliy-madaniy xususiyatlari o‘rtasidagi munosabatni aniqlash imkonini beradi. Tadqiqot natijalari hurmat kategoriyasi har ikki tilda ham insonlar o‘rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi va muloqotning samaradorligini ta’minlovchi muhim lingvistik hodisa ekanini ko‘rsatadi.

Koreys tilida hurmat kategoriyasi grammatik jihatdan keng rivojlangan bo‘lib, suhbatdoshga munosabatni ifodalovchi gap yakuni shakllari, uchinchi shaxsga hurmat ko‘rsatuvchi -(으)시- qo‘shimchasi, maxsus hurmat leksikasi va murojaat birliklari orqali namoyon bo‘ladi. O‘zbek tilida esa hurmat kategoriyasi, asosan, siz olmoshi, fe’lning ko‘plik shakli, hurmat ma’nosidagi -lar qo‘shimchasi, murojaat birliklari va muloyimlikni ifodalovchi leksik vositalar orqali shakllanadi.

Qiyosiy tahlil natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Koreys va o‘zbek tillarida hurmat kategoriyasining shakllanishida yosh, ijtimoiy mavqe, qarindoshlik munosabatlari va muloqot vaziyati kabi omillar muhim rol o‘ynaydi.
2. Koreys tilida hurmat munosabatlari grammatik tizimda aniqroq va ko‘proq shakllangan. O‘zbek tilida esa hurmat ma’nosi olmoshlar, fe’l shakllari, murojaat birliklari va nutqiy formulalarning o‘zaro ta’siri orqali yuzaga chiqadi.

3. Har ikki tilda hurmatning leksik ifodalanishi muhim ahamiyatga ega. Biroq koreys tilida ayrim fe’llarning maxsus hurmat shakllari mavjudligi, o‘zbek tilida esa

hurmatning ko‘proq kontekst va grammatik shakllar yordamida ifodalanishi ularning asosiy farqlaridan biri hisoblanadi.

4. Hurmat kategoriyasini qiyosiy o‘rganish tarjima nazariyasi va amaliyoti, koreys tilini o‘qitish hamda madaniyatlararo muloqot uchun muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

5. Hurmat kategoriyasini kelgusida korpus lingvistikasi, sotsiolingvistik so‘rovlar va real muloqot materiallari asosida o‘rganish ikki tilning o‘xshash va farqli jihatlarini yanada aniqroq yoritish imkonini beradi.

Umuman olganda, koreys va o‘zbek tillarida hurmat kategoriyasi milliy madaniyat, ijtimoiy munosabatlar va til tizimining o‘zaro ta’siri natijasida shakllangan murakkab lingvistik hodisadir. Uning o‘xshash va farqli jihatlarini aniqlash ikki tilni chuqurroq o‘rganish, tarjimada mazmun va uslubni saqlash hamda madaniyatlararo muloqotda nutqiy me’yorlarga rioya qilishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Brown, P., Levinson, S. C. Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

2. Sohn, H.-M. The Korean Language. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

3. King, R., Yeon, J. Basic Korean: A Grammar and Workbook. London: Routledge, 2008.

4. Sohn, H.-M. Korean. London: Routledge, 1994.

5. Haugh, M. Im/politeness Implicatures. Berlin: Mouton de Gruyter, 2015.

6. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildli. Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.

7. Hojiyev, A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002.